

Бекжанова Г.Б.

**ЭРНИС ТУРСУНОВДУН “АТА ЖУРТ” РОМАНЫНДАГЫ ҮРКҮНДҮН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Бекжанова Г.Б.

ОТРАЖЕНИЕ ТРАГЕДИИ “ҮРКҮН” В РОМАНЕ “РОДИНА” ЭРНИСА ТУРСУНОВА

G.B. Bekjanova

EXODUS (‘URKUN’) TRAGEDY IN TURSUNOV’S NOVEL “MOTHER LAND”

УДК: 94 (575.2):7.08

Аталган макалада 1916-жылдагы кыргыз элинин орус падышачылыгынын колониялык саясатына каршы улуттук боштондук күрөшү анализге алынды.

Негизги сөздөр: үркүн, кыргыз эли, колониялык саясат, орус падышачылыгы, боштондук күрөшү.

В данной статье анализируется борьба за национальную свободу против колониальной политики русского царства в 1916-году.

Ключевые слова: смятение, кыргызский народ, колониальная политика русского царства, освободительная борьба.

The article analyzes the 1916 national struggle for freedom of the Kyrgyz people against the colonial policy of the Russian tsarism.

Key words: exodus (‘urkun’), the Kyrgyz people, colonial policy, Rossian tsarism, struggle for freedom.

Үркүн 1916-жылкы кыргыз элинин орус падышачылыгынын колониялык саясатына каршы - улуттук боштондук күрөшү. Россия падышачылыгы 1868-жылы түндүк кыргыздарды волосттук-административдик бийлик бөлүктөрүнө бөлүүгө чечим чыгарат, ошону менен өздөштүрүлгөн жерлер Россиядан көчүп келегендерге тартылып бериле баштайт. Орто Азиянын жакшы, пайдалуу, отун-суулуу, жашаганга ыңгайлуу жерлерин Россиядан көчүп келген орустарга тартып берүү, жергиликтүү элди тоо жакка сүрүү Орто Азия чөлкөмү боюнча кыргыз жеринен башталган.

Кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылы – кыргыз адабиятынын негизги темасы. Бул тема совет мезгилинде да көркөм сөз чеберлери тарабынан чагылдырылып келген. Биздин көңүлүбүздү бурган нерсе аталган тема мамлекетибиз эгемендүүлүк алган мезгилден тарта да күн тартибинен алынбай, тескерисинче, ага кызыгуу зор болуп келе жаткандыгы. Мунун себеби, биздин пикирибизче, эки жагдай менен түшүндүрүлөт. Биринчиси, эгемендүүлүк менен келген коомдук-тарыхый, саясий-экономикалык турмушубуздагы олуттуу өзгөрүүлөр өткөн тарыхыбызга кайрадан кайрылып, анын күңгөйтескейин бүгүнкү айкындуулук, демократиялык шарттардын шарданында кайрадан аяр карап, зарылдыгына жараша тактап, тарыхтагы реалдуу ордун берүү, маанисин терең ачуунун зарылдыгын күн тартибине койгондугунда.

Ал эми Эгемендүүлүк келип, адабият советтик идеологиянын талаптарын аткаруу милдетинен

бошогон кезде, же болбосо чыгармачыл адамдар эркиндикке умтулган мезгилде Т.Касымбеков “Чапкын” “Баскын”, Э.Турсунов “Ата-Журт” жана башка көптөгөн чыгармалар реалдуу чындыкты ачып берүүгө аракеттенишкен. Бирок ушундай алгылыктуу саамалыктар болуп жатса да Үркүндү панорамалуу сүрөттөгөн чыгармалар кезиге элек. Кыргыз адабиятында көп иштеп, белгилүү изин калтыра алган атактуу акын, жазуучу, коомдук ишмер Эрнис Турсунов чыгармачылык жолун акын катары баштап, бирок өзүн жазуучу катары ачып, адабий сында да активдүү эмгектенип, бир канча залкар эмгектерди калтыра алган. Мына ушундай чыгармачыл инсандын чыгармачылыгы дайыма кызыгууну туудуруп келет, бирок лирикалары көбүрөөк изилдөөнүн объектисине алынып, кеңири анализденүүдө, ал эми роман жанрындагы ишмердүүлүгү изилдөөнүн объектисине көп алынбай келе жатат. А чынында кыргыз роман жанрынын постсоветтик мезгилде өнүгүшүндө Эрнис Турсуновдун белгилүү орду бар экендиги анык. Мына ушул себептен роман жанрындагы ишмердүүлүгүн, романчы катарында кыргыз Эгемен адабиятынын алдыга кетишине, кыргыз адабиятынын жаңырышына зор кызмат өтөгөн чеберчилигин өзүнчө бөлүп алып изилдөө зарылдыгы туулду. Мына ошондуктан Эрнис Турсуновдун “Ата Журт” романында кыргыз элинин тагдырындагы эң оор учурун – 1916-жылдын алды жана Үркүндүн өзүнө тикеден-тике байланыштуу маселени кайрадан козгоду. Романда тарыхый роман даражасына көтөрүп турган нерсе жалпы эл башынан өткөргөн ошол трагедияны автор конкреттүү адамдардын аракеттери менен типтүү кырдаалдагы типтүү мүнөздөр аркылуу көркөм жалпылап, реалдуу чындыкты жогорку идеялык-көркөмдүктө бере алгандыгына байланышат.

Романдын башталышында 1916-жылдын алдына кош бийликтин натыйжасында кыргыз коомчулугунун ачык-айрым мүнөзгө өткөн таптык жиктелүүлөрүн, алардын бара-бара элдешпес күрөшкө өтүшүн, анын себептерин жана аны алып жүрүүчү, кыймылдатуучу күчтөрүн сүрөттөөгө көңүл бурат. Мына ушул идея романдын башталышында гана эмес, анын калган бөлүктөрүндө да улантылып, ар тараптан толукталып отуруп чыгарманын башынан аягына чейин негизги идеялык өзөктү түзөт. Жазуучу романдын башкы проблемасын бир тарапта падышалык бийлик, жергиликтүү бай-манаптар, экинчи тарапта

кыргыздын калың букарасы турган карама-каршылыктын негизинде курат.

Элдик көтөрүлүш, падышачылыктын жазалоочу отряддары менен болгон кармаш, Ысык-Көл менен коштошуу, элдин Кытай жеринде жергиликтүү төбөлдөргө көз каранды болуп өлбөстүн күнүн көрүшү, туулган жерге кайтып келиши, Кеңеш өкмөтүнүн орношу, ага каршы чыккан айрым топтордун козголоңу – чыгарманын сюжетинин башкы түйүндөрү болуп эсептелет. Сюжеттик окуялардын борборунда Жусуп, Сабийра, Ногойбай, Бурулча, Тилекмат сыяктуу эл өкүлдөрүнүн типтүү образдары турат.

Автор өткөөл учурдагы тарыхый оор абалды, элдин социалдык теңсиздигин терең иликтеп, турмуштук фактыларды деталдаштырып, философиялык ой-толгоолор аркылуу жалпыланган көркөм романды жараткан. Элибиздин өткөндөгү оор турмушу, 1916-жылдагы боштондук күрөшү, Октябрдын жениши, социалисттик жаңы турмушка белсенип киришүү кыргыз көркөм прозасынын эчактан эле кайрылып келген темаларынан. Бирок, бул теманы терең жана кенен изилдеп жаза турган жазуучулардын идеологиялык саясаттын жээгинде чарпылып, чыгармачылык далай дараметтери пайдаланылбай калды. Кыргыз элинин кийинки жүз жылдар ичиндеги башынан кечирген окуяларынын эң бир трагедиялуу учуру болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн болгон күрөшүндөгү массалык кыргынды ташка тамга баскандай элестүү сүрөттөп берген жазуучу Эрнис Турсунов болду.

Романдын мыкты чыгышына себепкер болгон 1916-жылдагы улуттук боштондук көтөрүлүштүн так-таасын сүрөттөлүп, анын жеңилиш себептери көрсөтүлүп, элдин Кытайга качышын, кыргыздардын карателдерден кыргын табышын, андагы зор трагедиялык көрүнүштөрдү, күч-кубаттан ажырап алсыраган, ач-жылаңач качкындарды, алардын ак кар, көк музда тоңуп, өлүп жатканын, бешиги менен сууга аккан наристелерди, жакындарынан айрылып боздоп-сыздагандарды өз көзү менен көрүп, уккандай жазган мыкты сүрөткер болгонуна байланышса, экинчиден даректүү документтерди үйрөнүп, аларга таянып, жазуучу алардан туура жыйынтык чыгарганы менен түшүндүрүлөт.

Э.Турсунов тарыхый чындыкка тике карап жазды. Автор ошол учурдагы тарыхый оор абалды, элдин жакырланышын терең иликтеп, турмуштук фактыларды майда-чүйдөсүнө чейин изилдеп, философиялык ойлорго жык көркөм романды тартуу кылды. Романда элдин каада-салты, турмуш тиричилиги, этнографиясы, алардын көргөн азап-тозогу чыгармада кең-кесири камтылган. Образдардын бири-бирине окшобогон мүнөздөрү, ой-максаттары, жашоо-шарттары, сүйлөө жосундары, жүрүм-турумдары дооруна ылайык реалдуу көрсөтүлгөн. Болгонду болгондой айттырбай, тарыхты таамай жаздырбай, буруп өзгөртүп, жашырып, кемитип, тыйып турган саясат, бийлик жакшы эле кендирди кесиптир. Советтик доордогу цензурага байланыштуу биринчи китепте өзгөртүлгөн каармандардын ысымдары бул

жаңы чыккан эки китепте чыныгы аталышына ээ болду.

Романда толук иштелген образдардын катарына Кыдыр Акенин образы кирет. Жазуучу кыргыз чындыгын, айрыкча уруучулук жашоо системасынын ички ойку-кайкыларын, мындайча айтканда, уңкул-чуңкуруна чейин даана көрсөткөн. Ошондуктан образдардын мазмундуулугу да, жандуулугу да кыйла даражада жеткиликтүү, жугумдуу, таасирдүү. “Мен элимди ийрип, жамгырдай жааган окко, чыркыраган кызыл чокко салалбайм” [Аталган роман 307-б.] дейт бир уруу элдин билерман аксакалы Кыдыр Аке. Себеби, акылман Кыдыр Аке көтөрүлүштүн кандай бүтөрүн алдын ала көрө билген. Тилекке каршы, мындай адам бир гана уруу элди бийлеген. Анын башка урууларга тили өтпөйт, анткени алардын өз уруу башчылары бар. Уруу-уруулардын ортосунда эрегиш, таймаш, атаандаштык, күнүлөштүк сөзсүз болгон. Ошондуктан, жалпы элдик ынтымак, бириктирүүчү күч жок болгондуктан, адегенде орустарга каршы туруп кошула түшүшкөн уруулар чоң сыноо келгенде туш-тушка качышып, ынтымак ыдырап Кытайга качат. Натыйжада калың эл кыргынга учурайт. Өзүнүн уруусун чоң кыргындан сактап калган Кыдыр Аке баары бир эле бүтүндөй элдин тагдырын күнү-түнү ойлоп санаа менен алпурушат, бир аздан соң Кытай чегинде карателдер элди кандай ташбоордук менен кырганын угуп ичинен кан өтөт. Жазуучу Кыдыр Аке жөнүндө эл арасында айтылып жүргөн жана дагы санжыралардагы, архивдердеги материалдар менен тааныш экендигин бул чыгарма ырастайт.

Романдагы башкы каармандардын бири Ногойбай көтөрүлүштүн уюштуруучуларынын бири болгон. Бирок, көтөрүлүш өз максатына жетпей калган, себеби, жалпы элдик, жалпы улуттук идеянын жоктугунан, кыргыз уруулары чоң сыноого келгенде бузулуп, бириндеп, ыдырап, ар ким өз кызыкчылыгын көздөп, Кытайга качат. Жазуучу Кытай жериндеги бечара элдин оор трагедиясын, жан чыдагыс азап-тозогун, оор турмушун мыкты чеберчилик менен бере алган. Ногойбайдын аялы Дарийка камаган карышкырлардан качып, талаадагы жалгыз түп куу арчанын башына илинип, Ногойбай болсо, уйгур соодагердин шарапаты менен өлүм оозунан калып, Кулжанын базарында арабага чегилип, киши тартып, жүк тартып, жанын сактап калат.

Э.Турсунов улуттук чындыкты тике айтуудан, туурасын жазуудан тартынбайт. Уруучулукка бөлүнүү, жаатташуу, кадыресе улуттук бириктирүүчү идеянын жоктугу акыры жүрүп отуруп, жалпы элдик трагедияга алып келээрин сүрөттөйт.

Атам замандан бери, дегеле кыргыз кыргыз болуп жаралгандан бери эл ошончолук мөгдүрөп, тентип ордунан козголгон эместир. Романдагы Тилекмат карыянын өз туулган жери менен коштошуп жаткан жери да аябай аянычтуу сүрөттөлөт: “Көз кычыгындагы тоголок жаш сымалтай жылтылдап сакалына тамды. Кагылайын, Ала Тоо!

Аска-зоолорунду ашып, аркан изин басып, улуу тоого чыгып, улар үнүн угуп, коюндаш өстүк эле. Кайрылып келебизби же кырылып өлөбүзбү? Айтсаң боло, кагылайын Ала Тоо, тагдырыбыз не болот?” Бул жерде карыя өзү үчүн гана эмес, өзүнүн шордуу эли үчүн кейип, элдин келечеги эмне болот деп жүрөгү күйүп барат. Адам-адам болгону аны ыйык тутканы – Ата Журт! Адам алган жардан, ата-энеден, боордошунан, бардыгынан ажырайт, бирок Ата Журттан ажыроо баарынан оор...” [Турсунов Э. Ата Журт. – Ф., Адабият. 312-б.]

Карателдер чекке жетип кайра тарткан соң кыргыздар Кытайга өткөн. Эми, Кытайдагы көргөн кыргыздардын кордугун жазууга кагаз түтпөс, айтууга миң бир түн да жетпес. Ушулардын баарын өз көзү менен көргөн Ногойбайдын жан-дүйнөсү аңтарылып, башынан өткөргөн арман күндөрүн эстеди. Ошончо азап-тозокту эл менен кошо көрүп, араң дегенде өз Ата Журтуна келген Ногойбай өмүр бою издеп жүргөн кызы Сабийрага жолукпай, “Мөндүрдүн козголоңуна” кабылып Кеңеш өкмөтүн жек көргөн казак-орустар аны туткундап, эч суроо-жоопсуз кызыл комиссарлар менен кошуп атып салышат. Ырасында эле, Ногойбайдын тагдырын окуп жатып, жөнөкөй окурман кайдыгер карап отура албайт. Өмүр бою эңсеп күткөн жыргал заманды көрбөй, жалгыз кызы Сабийранын атын шыбырап бул дүйнөдөн кете берген жери жүрөктү ачыштырат.

Албетте, союз доорунда советтик тарыхчылар, кыргыз тарыхчылары Үркүн тууралуу жазышса да үстүртөн жазып келишти. Бул учурда аларды да күнөөлөй албайбыз. Бирок жаманбы-жакшыбы 1916-жылдагы кыргыз элине болгон геноцидди кыргыз жазуучулары өз чыгармаларында чагылдырышты. Ошол эле кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучулары Аалы Токомбаев “Кандуу жылдар” романы, Мукай Элебаевдин “Узак жол” романы аркылуу жана башка

ушу сыяктуу бир катар чыгармалардан улам кыргыздар кандай азаптуу күндөрдү башынан өткөргөнүн билебиз. Кезинде 1916-жылдагы кыргын тууралуу кыргыз мамлекетинин биринчи башчысы Жусуп Абдрахманов, кийин Эгемендүү Кыргыз өлкөсүнүн алгачкы президенти Аскар Акаев да жазган. Бирок ушул күнгө чейин бул окуя тууралуу ача пикирлер көп. Ошо себептүү 2016 жылы өлкө башчысы “1916-жылкы окуялардын 100 жылдыгы тууралуу” токтомун чыгарды. Бул документте “көп жылдар бою 1916-жылкы трагедияны сөз кылбоо саясаты жүрүп келди. Ошого байланыштуу азыркыга чейин окуяларга объективдүү тарыхый баа берүү маселеси чечилбеген боюнча турат” деп жазылат. Чынында Үркүн маселесине мамлекеттик деңгээлде маани берилгени жакшы.

Жыйынтыктап айтканда, автор өткөөл учурдагы тарыхый оор абалды, элдин социалдык тенсиздигин терең иликтеп, турмуштук фактыларды деталдаштырып, философиялык ой-толгоолор аркылуу жалпыланган мыкты көркөм чыгарма жаратты деп айтаар элек.

“Ата Журт” романы мазмундуулугу, тили, стилдик жактан бир бүтүндүгү, образдардын колориттүүлүгү менен жазуучунун башка романдарынан бир топ жогору турган чыгарма.

Колдонулган адабияттар:

1. Асакеева Д.Ж. Советтик идеология жана улуттук адабий - көркөм процесс - Б., Улуу Тоолор. 2015.
2. Байдилдеев Ж.Үркүн үнү – Султан Далбай уулу – Б., 2015.
3. Бекназаров А. 1916 – жылкы геноцид. - Б., Турар.2016.
4. Турсунов Э. Ата журт - Б., Бийиктик. 2011.
5. Ысаке уулу Баялы. 1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү – Ф., Мектеп 1933.
6. Өмүрбаев С. Улуу Үркүн - Б., Турар. 2015.

Рецензент: д.филол.н., профессор Асакеева Д.Ж.